

*Απόψεις μητέρων Ρομά για τη σημασία της
εκπαίδευσης και τα προγράμματα γραμματισμού:
Η περίπτωση των οικισμών
Αγία Σοφία και Κύμινα Θεσσαλονίκης*

*Βασιλική Τσιούλη #, Ευθυμία Πεντέρη **

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία διερευνήθηκαν συγκριτικά οι απόψεις 20 μητέρων Ρομά από δύο οικισμούς του δήμου Δέλτα με διαφορετικά χαρακτηριστικά, Κύμινα και Αγία Σοφία, σχετικά με το ενδεχόμενο, τις συνθήκες και τα οφέλη γραμματισμού τους. Οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν μέσω πρωτοκόλλου ημι-δομημένης συνέντευξης και αναλύθηκαν εφαρμόζοντας ανάλυση περιεχομένου, ανέδειξαν το καλύτερο επίπεδο εκπαίδευσης των μητέρων των Κυμίνων οι οποίες φάνηκε να εμπλέκονται περισσότερο στην εκπαίδευση των παιδιών τους και να έχουν πιο προοδευτικές ιδέες αναφορικά με τις συνθήκες επιμόρφωσής τους. Σε σχέση με βασικά στοιχεία του κοινωνικού ρόλου και των αξιών της ρόμικης κοινωνίας οι απόψεις των μητέρων δεν διαφοροποιήθηκαν στους δύο οικισμούς, ωστόσο στη συντριπτική τους πλειονότητα ζητούν την επιμόρφωσή τους με έμφαση στην απόκτηση βασικών δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης αλλά και ως αίτημα για διέξοδο από τη σκληρή καθημερινότητα που βιώνουν.

Λέξεις κλειδιά: μητέρες Ρομά, προγράμματα γραμματισμού, απόψεις για την εκπαίδευση

MSc Ψυχοπαιδαγωγικής

* Διδάκτωρ Παιδαγωγικής Ψυχολογίας

1. Εισαγωγή

Μια από τις μεγαλύτερες περιθωριοποιημένες ομάδες στην Ελλάδα είναι οι Τσιγγάνοι, αυτοί που αποκαλούνται με διάφορες ονομασίες, όπως Γύφτοι, Κατσιβελοί, Νταλίπηδες, Καμπέριδες κ.λπ. (Έξαρχος, 1998: 193). Οι άνθρωποι αυτοί έχουν τεθεί στο περιθώριο και στερούνται βασικά ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως οι αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης, η εργασία, η κοινωνική ασφάλιση και η εκπαίδευση (Έξαρχος, 1998: 195). Ειδικά σε ό,τι αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, μόνο το 50% των παιδιών Ρομά, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, παρουσιάζει τακτική φοίτηση (Δαφέρμος, 2013: 66). Με τον αποκλεισμό από την εκπαίδευση οι Ρομά επιφορτίζονται με ένα στίγμα, το οποίο δεν τους επιτρέπει να έχουν προοπτικές σε διάφορους τομείς της ζωής τους (Πανταζής & Μαυρουλή, 2011: 123-124).

Βασικό εργαλείο κοινωνικής ανέλιξης, ιδιαίτερα για συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες και για πληθυσμούς που ζουν σε δυσμενείς και απειλητικές συνθήκες είναι η εκπαίδευση (Fordham & Ogbu, 1986) και πρόκειται για ένα εργαλείο που λείπει από τα χέρια των Ρομά. Ιδιαίτερως σημαντική θεωρείται η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών Ρομά, το οποίο είναι αισθητά χαμηλότερο σε σύγκριση με τους άντρες (Corsi, et al., 2010: 106). Δεδομένου του συγκεκριμένου ρόλου που αναλαμβάνουν οι γυναίκες στη ρόμικη οικογένεια και της πολύωρης ενασχόλησής τους με τα παιδιά, ίσως είναι οι κατάλληλες για να προωθήσουν την αποτελεσματική εκπαίδευση των μικρών Ρομά. Επιπροσθέτως, με τη βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου, θα έχουν την ευκαιρία να βελτιώσουν τη θέση τους στη ρόμικη κοινωνία και έξω από αυτήν. Η πλειονότητα των ερευνών που αφορούν τους Ρομά, ως μια εθνοτική ομάδα με ιδιαίτερα κοινωνικο-πολιτιστικά χαρακτηριστικά, είτε εστιάζουν στην εκπαίδευση των ανήλικων Ρομά (Βασιλειάδου, Μ. & Παυλή-Κορρέ, Μ. 2011, Πανταζής Β. & Μαυρουλή Δ. 2011, Χατζηνικολάου, Α. 2007) είτε αναφέρονται γενικότερα στους Ρομά, στην κουλτούρα, τη γλώσσα, τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνουν (Βαξεβάνογλου, Α. 2001, Έξαρχος, Γ. 2007, Μάρκου, Γ. 2008, Ντούσας, Δ. 1997). Ελάχιστες είναι οι έρευνες που εστιάζουν στις γυναίκες Ρομά και στοχεύουν στην καταγραφή των προβλημάτων τους, της θέσης τους μέσα στη ρόμικη κοινωνία, του αποκλεισμού τους από την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας (Alexandridis, 2009: 174).

1.1 Το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο των γυναικών Ρομά

Κοινωνιολογικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης, κατέληξαν στο αναμενόμενο συμπέρασμα, ότι δηλαδή οι γυναίκες Ρομά βιώνουν εντονότερα τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τους άντρες Ρομά. Αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες σε ένα ευρύ φάσμα βασικών καθημερινών λειτουργιών όπως, στην εξασφάλιση εργασίας, εκπαίδευσης και υγειονομικής περίθαλψης εξαιτίας πολλών παραγόντων, μεταξύ των οποίων η θέση των γυναικών στη ρόμικη κοινότητα (Corsi et al., 2010: 105).

Οι γυναίκες Ρομά στην Ευρώπη είναι πιθανότατα η πληθυσμιακή ομάδα που υφίσταται τις σημαντικότερες διακρίσεις, εξαιτίας της καταγωγής αλλά και του φύλου τους και αφορούν βασικούς τομείς της ζωής τους. Το 2005 σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αναφορικά με τις γυναίκες Ρομά παρουσιάστηκαν στοιχεία από 22 χώρες, σύμφωνα με τα οποία έχουν εξαιρετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, υψηλά ποσοστά ανεργίας, χαμηλό εισόδημα σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό (Corsi et al., 2010: 106). Επίσης, προέκυψε ότι οι γυναίκες Ρομά σπάνια επιτρέπεται να συμμετέχουν στη δημόσια ζωή και συνήθως απαγορεύεται να βγουν εκτός οικισμού χωρίς επίβλεψη (ό.π.: 124). Η κακή οικονομική κατάσταση, οι πρώιμοι γάμοι και οι γεννήσεις σε μικρή ηλικία θεωρούνται οι σημαντικότεροι παράγοντες μη φοίτησης ή εγκατάλειψης του σχολείου για τα κορίτσια Ρομά. Επιπλέον, αντιμετωπίζουν διακρίσεις που σχετίζονται με το φύλο, στο εσωτερικό των τσιγγάνικων κοινωνιών (Andrei, Martinidis, & Tkadlecova, 2014: 324).

Και στην Ελλάδα, οι γυναίκες Ρομά εξακολουθούν να υπόκεινται έντονες διακρίσεις, φυλετικές και κοινωνικές. Η ζωή τους διαφέρει κατά πολύ από αυτή των υπόλοιπων Ελληνίδων και τα δικαιώματά τους δεν είναι ίσα ούτε καν με τους άντρες της ρόμικης κοινωνίας (Ντούσας, 1997: 185). Το πλαίσιο, στο οποίο ζουν, έχει χαρακτηριστικά που δημιουργούν αυτό το κλίμα διακρίσεων. Μέρος αυτού του πλαισίου είναι το κράτος που αδιαφορεί για τους Ρομά γενικότερα και το προκατειλημμένο απέναντί τους ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Αλλά είναι και το πιο κοντινό προς αυτές περιβάλλον που δεν τους επιτρέπει την ισότητα. Στη ρόμικη κοινωνία οι ρόλοι των δύο φύλων δεν έχουν εξελιχθεί, διατηρώντας έτσι την κυριαρχία των αντρών σε βάρος των γυναικών (ό.π.: 185-186).

Το ποσοστό αναλφαβητισμού στους Έλληνες Ρομά αναφέρεται ότι ξεπερνά το 80% του πληθυσμού για τις μεγαλύτερες ηλικίες ενώ υπολογίζεται σε 69,7% για τον οργανικό αναλφαβητισμό στις ηλικίες 18-47 (Λευθεριώτου και συν., 2011) αναδεικνύοντας τα θετικά αποτελέσματα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα που εφαρμόζονται τα τελευταία χρόνια για τους Τσιγγανόπαιδες (Παρθένης & Τσέλιου, 2013). Ωστόσο, στην περίπτωση των γυναικών ο οργανικός και λειτουργικός αναλφαβητισμός αυξάνεται ακόμα περισσότερο (Corsi et al., 2010: 106). Στο άρθρο 10 της Διεθνούς Σύμβασης για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διάκρισης κατά των Γυναικών τονίζεται η υποχρέωση των κρατών «να μειώσουν το ποσοστό εγκατάλειψης των σπουδών από τις γυναίκες και την οργάνωση προγραμμάτων για τα κορίτσια και τις γυναίκες που εγκατέλειψαν πρόωρα το σχολείο». Προς αυτή την κατεύθυνση το ελληνικό κράτος δεν φαίνεται να έχει κάνει πολλά πράγματα. Αλλά και στο επίπεδο της ρόμικης κοινότητας η γυναίκα είναι αυτή που πλήττεται περισσότερο από τη στέρηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση (ό.π.: 194-195). Τα τελευταία χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί κάποια επιμορφωτικά προγράμματα που απευθύνονται σε γυναίκες Ρομά, όμως τα προγράμματα αυτά συνήθως (αν όχι πάντα) μπορούν να χαρακτηριστούν ως αποσπασματικές δράσεις. Δεν παρατηρείται κάποια συνέχεια μεταξύ τους και ο χρόνος πραγματοποίησής τους περιορίζεται σε κάποιους μόνο μήνες (Μητακίδου & Τρέσσου, 2007: 73-74).

1.2 Ο ρόλος των γυναικών Ρομά στην ακαδημαϊκή πορεία των παιδιών τους

Η έλλειψη εκπαίδευσης στην περίπτωση των γυναικών Ρομά χαρακτηρίζεται ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες του κοινωνικού τους αποκλεισμού. Επιπλέον, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γυναικών Ρομά δεν επηρεάζει μόνο τις ίδιες, αλλά και τις επόμενες γενιές, αφού τα παιδιά «αναλφάβητων» μητέρων έχουν περισσότερες πιθανότητες να εγκαταλείψουν το σχολείο, σε σχέση με αυτά των οποίων οι μητέρες έχουν φοιτήσει λίγο ή και καθόλου στο σχολείο (Corsi et al., 2010: 106). Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης (Unicef, 2014: 5), αναδείχθηκε η συσχέτιση ανάμεσα στο μορφωτικό επίπεδο της μητέρας και τη σχολική εμπειρία του παιδιού. Συγκεκριμένα, βρέθηκε, ότι μόνο το 6% των παιδιών με μητέρες χωρίς δική τους σχολική εμπειρία φοιτούν στην προσχολική εκπαίδευση. Επίσης, παρατηρήθηκε άμεση συνάρτηση μεταξύ του

μορφωτικού επιπέδου της μητέρας και του βαθμού δημιουργικής αλληλεπίδρασης με το παιδί της. Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών παραγόντων είναι θετική ακόμα και για μητέρες που διαθέτουν μόνο απολυτήριο δημοτικού.

1.3 Προγράμματα Γραμματισμού

Η εκπαίδευση και επιμόρφωση των γυναικών Ρομά αναφέρεται όχι μόνο ως κλειδί για να ανατραπεί ο φαύλος κύκλος της σχολικής αποτυχίας των παιδιών και να δημιουργηθούν προϋποθέσεις για τη βελτίωση των συνθηκών και ευκαιριών ζωής των μελλοντικών γενιών αλλά και για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ίδιων. Θα έχουν την επιλογή να συνεχίσουν τις σπουδές τους, να παντρευτούν σε καταλληλότερη ηλικία και να αποκτήσουν υγιή παιδιά (Unicef, 2014: 20). Ειδικά για τις γυναίκες, η εκπαίδευση αποτελεί το εργαλείο, μέσω του οποίου θα καταφέρουν να γίνουν δημιουργικές, ανεξάρτητες και ικανές να ανατρέψουν τους καταπιεστικούς παραδοσιακούς τσιγγάνικους ρόλους που αφορούν τη γυναίκα Ρομά (Unicef, 2014: 16). Με αυτό τον τρόπο θα μειωθεί δραστικά η οικονομική τους εξάρτηση από τους άντρες και την πολιτεία (Ilisei, 2013: 67).

Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν αντίστοιχες έρευνες που να καταδεικνύουν την ανάγκη για προγράμματα επιμόρφωσης απευθυνόμενα σε γυναίκες Ρομά. Στο γενικότερο πλαίσιο έλλειψης ερευνών που να αφορούν αποκλειστικά τις γυναίκες Ρομά, φαίνεται να μην υπάρχει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον για το ενδεχόμενο και τις προσδοκίες βελτίωσης του μορφωτικού τους επιπέδου. Οι Μητακίδου και Τρέσσου (2007) παρουσίασαν τις απόψεις γυναικών μελών του Πανελληνίου Εκπολιτιστικού, Μορφωτικού, Δημιουργικού Γυναικείου Συλλόγου Ρομ Δενδροποτάμου, σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση των παιδιών αλλά και των ενηλίκων. Φαίνεται πια, πως οι νεότερες γενιές των Ρομά έχουν συνειδητοποιήσει την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, τόσο για τα παιδιά τους όσο και για τους ίδιους. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα, δήλωσαν ότι επιθυμούν να αποκτήσουν μόρφωση, ώστε να μπορούν να επικοινωνούν αποτελεσματικότερα στις δημόσιες υπηρεσίες και στην καθημερινότητά τους (ό.π.: 24). Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη σχολική επίδοση των παιδιών τους και αυτό δείχνουν να το κατανοούν οι μητέρες Ρομά. Δηλώνουν βέβαιες ότι ο αναλφαβητισμός

τους επηρεάζει αρνητικά την ακαδημαϊκή πορεία των παιδιών τους και αναγνωρίζουν την αδυναμία τους να στηρίξουν τα παιδιά τους στη εκπαίδευσή τους (ό.π.: 67-68).

Ως λύση στο πρόβλημα του αναλφαβητισμού των μητέρων Ρομά, προτείνονται τα μαθήματα γραμματισμού, που να έχουν ως στόχο την αναπλήρωση του «εκπαιδευτικού κενού» (Μητακίδου & Τρέσσου, 2007: 72). Το εκπαιδευτικό τους κενό είναι κάτι που αντιλαμβάνονται οι ίδιες και αναγνωρίζουν ότι αποτελεί εμπόδιο στην καθημερινότητά τους, στην εξυπηρέτησή τους στις δημόσιες υπηρεσίες, στην ενασχόληση με τις σχολικές υποχρεώσεις των παιδιών τους. Ως γραμματισμός ορίζεται όχι μόνο η απόκτηση των δεξιοτήτων γραφής και ανάγνωσης αλλά επιπλέον η πολιτισμική, κοινωνική, θεσμική γνώση και η γνώση λειτουργίας των τεχνολογιών. Επίσης, ο γραμματισμός περιλαμβάνει και τη διαχείριση της γνώσης σε διαφορετικές περιστάσεις (Χατζηνικολάου & Χατζηπαύλου, 2014: 34-35).

1.4 Το πλαίσιο της έρευνας

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο οικισμούς με διαφορετικό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, προκειμένου να διαπιστωθεί κατά πόσο οι απόψεις των μητέρων επηρεάζονται από παράγοντες όπως οι συνθήκες διαβίωσης, ο βαθμός αποκλεισμού από την ευρύτερη κοινωνία και το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο. Η επίδραση του οικολογικού πλαισίου στην ανθρώπινη συμπεριφορά έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές (Georgas et al., 2004. Rosental & Roer-Stier, 2001). Σε κοινότητες που βρίσκονται σε απομονωμένες περιοχές παρατηρείται η διατήρηση των παραδοσιακών τσιγγάνικων ρόλων, γεγονός που περιορίζει σημαντικά τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες και τελικά το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών Ρομά. Σε τέτοιες κοινότητες τα ποσοστά αναλφαβητισμού είναι υψηλότερα στις γυναίκες σε σχέση με τους άντρες, εξαιτίας της ελευθερίας που προσδίδει στον άντρα Ρομά ο παραδοσιακός τσιγγάνικος ρόλος του (Corsi, et al., 2010: 106). Επίσης, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο επιδρά στη διαμόρφωση ή διαφοροποίηση των γονικών πεποιθήσεων, οι οποίες επηρεάζουν σημαντικά τη σχολική εμπειρία των παιδιών (Συγγραφέας & Πετρογιάννης, 2008: 7-9).

Ο οικισμός Αγία Σοφία βρίσκεται υπό την ευθύνη του Δήμου Δέλτα και σ' αυτόν κατοικούν πάνω από 300 οικογένειες Ρομά, οι οποίες είναι εγκατεστημένες εκεί από το 2001. Η περιοχή, στην οποία βρίσκεται το πρώην στρατόπεδο Γκόνου βρίσκεται

εκτός περιοχών προς πολεοδόμηση και θεωρείται ζώνη επικινδυνότητας. Γι' αυτό το λόγο η εγκατάσταση των Ρομά εκεί θεωρείται προσωρινή, κάτι που όμως δε φαίνεται μέχρι τώρα (ROMA ALERT, 2012: 55). Ο οικισμός Αγία Σοφία αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινότητας που βιώνει στον υπέρτατο βαθμό τον χωρικό και κοινωνικό αποκλεισμό. Οι κάτοικοι ζουν κάτω από άθλιες συνθήκες και στερούνται βασικά κοινωνικά αγαθά όπως είναι η εκπαίδευση, η υγεία, η εργασία, λόγω αυτού του αποκλεισμού (ό.π.: 60).

Τα Κύμινα είναι μία κωμόπολη που ανήκει διοικητικά στον δήμο Δέλτα και απέχει 25 χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη. Έχει πληθυσμό περίπου τέσσερις χιλιάδες κατοίκους και πρόκειται για μια αγροτική περιοχή. Σήμερα, στα Κύμινα ζουν μόνιμα περίπου εκατό οικογένειες Ρομά, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκουν στην φυλή των Φιλιππίζια. Οι περισσότεροι πλέον ασχολούνται με το λιανικό εμπόριο (κυρίως ενδυμάτων και υποδημάτων) και κατοικούν σε δικά τους σπίτια, η πλειονότητα των οποίων βρίσκεται σε μία συγκεκριμένη γειτονιά στα οικιστικά όρια των Κυμίνων. Ωστόσο, κάποιες οικογένειες παραμένουν διασκορπισμένες σε άλλα σημεία της περιοχής σε ιδιόκτητες ή όχι οικίες. Σε γενικές γραμμές, οι συνθήκες διαβίωσής τους είναι ικανοποιητικές και αντίστοιχες με αυτές των μη-Ρομά κατοίκων των Κυμίνων. Εκ πρώτης όψεως φαίνονται ενταγμένοι, όχι μόνο οικιστικά αλλά και κοινωνικά.

1.5 Σκοπός, στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσης έρευνας αποτέλεσε η συγκριτική διερεύνηση των απόψεων των μητέρων Ρομά των δύο διαφορετικών οικισμών σχετικά με την προοπτική βελτίωσης του μορφωτικού τους επιπέδου αναφορικά με δύο παραμέτρους: την εμπλοκή τους στην εκπαίδευση των παιδιών τους και τη βελτίωση του κοινωνικού τους ρόλου.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώθηκαν ήταν τα εξής:

- Ποιο είναι το μορφωτικό τους επίπεδο και γιατί;
- Επιθυμούν οι μητέρες Ρομά τη βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου μέσω μαθημάτων γραμματισμού;
- Πως πιστεύουν οι ίδιες ότι θα επηρεάσει αυτό την καθημερινότητά τους;

- Ποια είναι η άποψη για τα μαθήματα γραμματισμού των μητέρων Ρομά που έχουν ήδη παρακολουθήσει σχετικά προγράμματα;
- Με ποιο τρόπο επιθυμούν οι μητέρες Ρομά να διεξάγονται τα μαθήματα γραμματισμού, σε ό,τι αφορά το χρόνο, τη διάρκεια, τον τόπο, τους συμμετέχοντες και τους διδάσκοντες;
- Ποια είναι η άποψή τους για τη σημασία της εκπαίδευσης για τις ίδιες και τα παιδιά τους;
- Υπάρχει απόκλιση μεταξύ των απαντήσεων των γυναικών Ρομά των δύο οικισμών στα παραπάνω ερωτήματα με βάση τον παράγοντα του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου του εκάστοτε οικισμού;

2. Μεθοδολογία της έρευνας

2.1 Το δείγμα της έρευνας

Ως ομάδες ενδιαφέροντος επιλέχθηκαν οι μητέρες Ρομά δύο οικισμών διαφορετικού κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, οικιστικής κατάστασης και κοινωνικού αποκλεισμού/γκετοποίησης, των Κυμίνων (υψηλότερο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, καλύτερη οικιστική κατάσταση) και της Αγίας Σοφίας (χαμηλότερο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και χειρότερη οικιστική κατάσταση-γκετοποίηση). Προκειμένου να επιλεγούν οι συμμετέχουσες από κάθε οικισμό, πραγματοποιήθηκαν αρκετές επισκέψεις με στόχο τη διερεύνηση του πλαισίου και τη δημιουργία ενός θετικού κλίματος (Genzuck, 2004. Maton, 1993). Οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν για τις οικογένειες παρείχαν τη δυνατότητα ανάπτυξης των ακόλουθων κριτηρίων, βάσει των οποίων επιλέχθηκαν οι οικογένειες οι οποίες συμμετείχαν στην έρευνα, με την εφαρμογή δειγματοληψίας σκοπιμότητας και χιονοστιβάδας (Cohen & Manion, 1994):

- να είναι μητέρες παιδιών σχολικής ηλικίας,
- να συμπεριληφθεί περίπου ίσο ποσοστό μητέρων κοριτσιών και αγοριών αντίστοιχα,
- να συμπεριληφθούν γυναίκες που έχουν και γυναίκες που δεν έχουν παρακολουθήσει μαθήματα γραμματισμού,

- να είναι σχετικά αντιπροσωπευτικό της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στον εκάστοτε οικισμό,
- το σύνολο του δείγματος του κάθε οικισμού να είναι αντιπροσωπευτικό σε ό,τι αφορά το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών,

Στην έρευνα με συμμετέχοντες Ρομά η δειγματοληψία χιονοστιβάδας κρίνεται ως η πλέον κατάλληλη για μια σειρά από λόγους. Ο κυριότερος είναι η δυσκολία προσέγγισής τους. Αυτό ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό για τις γυναίκες Ρομά, η πλειοψηφία των οποίων δεν εργάζεται και σπάνια κυκλοφορεί εκτός οικισμού ή και σπιτιού.

Οι γυναίκες Ρομά των Κυμίνων είναι ηλικίας 23 έως 40 ετών και μόνο 2 από τις 10 εργάζονται. Σε ό,τι αφορά το μορφωτικό τους επίπεδο, μόνο 1 μητέρα δεν έχει φοιτήσει καθόλου στο σχολείο, 8 έχουν παρακολουθήσει 3 ή 4 τάξεις του δημοτικού και 1 έχει φοιτήσει σε 1 ή 2 τάξεις του γυμνασίου. Από τις 10 αυτές γυναίκες, 8 είναι παντρεμένες, 1 είναι διαζευγμένη και 1 χήρα. Επίσης, έχουν από 1 έως 4 παιδιά.

Οι γυναίκες Ρομά της Αγίας Σοφίας είναι ηλικίας 21 έως 33 ετών και 9 στις 10 είναι άνεργες. Στην πλειοψηφία τους (80%) δεν έχουν φοιτήσει καθόλου στο δημοτικό σχολείο και μόνο 2 από τις 10 έχουν παρακολουθήσει 1 ή 2 τάξεις του δημοτικού. Όσον αφορά την οικογενειακή τους κατάσταση, οι 7 είναι έγγαμες και οι 3 διαζευγμένες. Ο αριθμός των παιδιών κυμαίνεται από 2 έως 5. Τέλος, 8 από τις 10 γυναίκες έχουν παρακολουθήσει μαθήματα γραμματισμού. Τα χαρακτηριστικά του δείγματος παρουσιάζονται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1: Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος

		ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
		ΚΥΜΙΝΑ	ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ
		N	N
ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΣΕΣ		10	10
Μορφωτικό επίπεδο μητέρων	Καθόλου φοίτηση	1	8
	1-2 τάξεις δημοτικού	0	2
	3-4 τάξεις δημοτικού	8	0
	Απολυτήριο δημοτικού	0	0
	1-2 τάξεις γυμνασίου	1	0
Παρακολούθησ η Προγράμματος Γραμματισμού	Ναι	0	8
	Όχι	10	2

2.2 Ερευνητικό εργαλείο

Η ημι-δομημένη συνέντευξη θεωρήθηκε ως το κατάλληλο μέσο συλλογής των δεδομένων, γιατί δίνει τη δυνατότητα στις συνεντευξιαζόμενες να εκφραστούν ελεύθερα χωρίς αυστηρές κατευθυντήριες γραμμές, επιτρέπει στην ερευνήτρια να τροποποιεί τη σειρά των ερωτήσεων αλλά προσφέρει και μια βασική δομή, τα πλαίσια δηλαδή, μέσα στα οποία θα πρέπει να κινηθεί η συνέντευξη (Ιωσηφίδης, 2008: 112). Δομήθηκε ένα πρωτόκολλο συνέντευξης, με τους βασικούς άξονες της συνέντευξης και τις ερωτήσεις να προκύπτουν με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα:

α) Ο πρώτος αφορά στην εκπαιδευτική κατάσταση των μητέρων. Μέσω των ερωτήσεων του πρώτου άξονα επιχειρείται η καταγραφή του επιπέδου εκπαίδευσης των μητέρων και οι απόψεις τους σχετικά με τη σημασία της εκπαίδευσης. Ο άξονας

αυτός περιλαμβάνει 7 ερωτήσεις (π.χ. Πως πιστεύεις ότι θα ήταν η ζωή σου αν είχες συνεχίσει το σχολείο; Σε τι μπορεί να αλλάξει;).

β) Ο δεύτερος άξονας σχετίζεται με την εκπαίδευση των παιδιών τους και αποσκοπεί στη συλλογή πληροφοριών, οι οποίες θα συμβάλλουν στην κατανόηση των απόψεων των μητέρων για τη σημασία της εκπαίδευσης, της εμπλοκής τους στην εκπαίδευση των παιδιών αλλά και των προσδοκιών φοίτησης. Αποτελείται από 10 ερωτήσεις (π.χ. Γιατί είναι καλό να πηγαίνουν τα παιδιά στο σχολείο;).

γ) Ο τρίτος άξονας διερευνά την ανάγκη των μητέρων για γραμματισμό και τις απόψεις τους σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο θα ήθελαν ένα πρόγραμμα γραμματισμού να διεξαχθεί. Επίσης, για τις μητέρες που έχουν εμπειρία σε σχετικό πρόγραμμα θα καταγραφούν οι απόψεις τους σχετικά με τις συνθήκες, τα οφέλη και τις δυσκολίες. Ο άξονας αυτός περιλαμβάνει 23 ερωτήματα, (Σε τι θα σε ωφελούσε να παρακολουθούσες μαθήματα;).

2.3 Διαδικασία

Πραγματοποιήθηκαν αρκετές επισκέψεις στους δύο οικισμούς για την καταγραφή των δημογραφικών στοιχείων και οικιστικών συνθηκών για την επιλογή του δείγματος αλλά και τη γνωριμία και την εξοικείωση με τον πληθυσμό με την πολύτιμη βοήθεια των δύο διαμεσολαβητριών, τσιγγάνων μητέρων με πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας που συμμετείχαν και στη διαδικασία των συνεντεύξεων.

Οι διαμεσολαβήτριες, μία σε κάθε οικισμό, επιλέχθηκαν με βάση: την ευχέρεια λόγου στα ελληνικά, την αποδοχή και το σεβασμό που έχαιραν στον κάθε οικισμό, τη διάθεσή τους να βοηθήσουν στην ερευνητική διαδικασία και τη δέσμευση εχεμύθειας. Σημαντικός ήταν ο ρόλος των διαμεσολαβητριών όσον αφορά το κλίμα εμπιστοσύνης που αναπτύχθηκε μεταξύ της ερευνήτριας και των μητέρων. Πρόκειται για πρόσωπα αγαπητά και με μεγάλο κύκλο γνωριμιών στους οικισμούς τους, γεγονός που όχι μόνο διευκόλυνε την εύρεση γυναικών πρόθυμων να συμμετάσχουν στην έρευνα αλλά εξασφάλιζε και τη μέγιστη ειλικρίνεια από αυτές. Επίσης, οι δύο διαμεσολαβήτριες διευκόλυναν την επικοινωνία με τους δύο οικισμούς, αφού μετά την ενημέρωση που δέχονταν από την ερευνήτρια προγραμματίζαν τις συναντήσεις με τις μητέρες Ρομά που επιλέχθηκαν ως δείγμα της έρευνας. Σε αρκετές περιπτώσεις οι

ερωτώμενες πρότειναν κι άλλες μητέρες, οι οποίες ενδιαφέρονταν να συμμετέχουν και πληρούσαν τις προϋποθέσεις.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα σπίτια των μητέρων. Πριν από κάθε συνέντευξη γινόταν σαφής ο λόγος της επίσκεψης, τονιζόταν η σπουδαιότητα της συμβολής της κάθε γυναίκας στη συγκεκριμένη έρευνα και διαβεβαιωνόταν η τήρηση της ανωνυμίας. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν προκειμένου να καταγραφούν με ακρίβεια οι απαντήσεις των μητέρων και να αναλυθούν σε επόμενο στάδιο της έρευνας.

2.4 Σχέδιο Ανάλυσης

Για την ανάλυση των δεδομένων των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων (Mayring, 2014: 10). Τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν ανά συνέντευξη (μονάδα ανάλυσης) και με βάση λέξεις και φράσεις (μονάδες καταγραφής) των απαντήσεων των μητέρων που απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα, με σκοπό τη δημιουργία κατηγοριών στις οποίες ταξινομήθηκαν οι απαντήσεις όλων των μητέρων. Αξιοποιήθηκε η πρόταση του Mayring (2000) για τη διαμόρφωση του συστήματος κατηγοριοποίησης μέσα από αλληπάλληλες επαγωγικές και απαγωγικές διαδικασίες αξιοποιώντας αρχικά το 20% των συνεντεύξεων. Το σύστημα κατηγοριοποίησης διαμορφώθηκε ξεχωριστά και ελέγχθηκε από τις δύο συγγραφείς. Το σύστημα κατηγοριοποίησης συμφωνούσε με τους κανόνες της αντικειμενικότητας, εξαντλητικότητας, καταλληλότητας και του αμοιβαίου αποκλεισμού (Νόβα-Καλτσούνη, 2006: 274). Οι κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν με βάση το θέμα τους και μετρήθηκε η συχνότητα εμφάνισης των κατηγοριών στις συνεντεύξεις των μητέρων. Προκειμένου να συγκριθούν οι απαντήσεις των μητέρων των δύο οικισμών, πραγματοποιήθηκε έλεγχος ανεξαρτησίας (χ^2 test).

Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων πραγματοποιείται με την αναφορά των βασικών κατηγοριών αξόνων και των υποκατηγοριών που προέκυψαν. Θα αναφερθεί ο αριθμός των μητέρων που δήλωσαν σχετική απάντηση για την κάθε κατηγορία-υποκατηγορία καθώς και σχετικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις, σημειώνοντας τα ψευδώνυμα των συμμετεχόντων και τον οικισμό.

3. Αποτελέσματα

Σε ό,τι αφορά το **επίπεδο γραμματισμού των μητέρων**, οι περισσότερες ανέφεραν ένα μέτριο επίπεδο γνώσεων γραφής και ανάγνωσης (10/20), αρκετές δήλωσαν ότι δε γνωρίζουν καθόλου γραφή και ανάγνωση (9/20) ενώ μόνο μία ανέφερε ότι διαθέτει άριστες γνώσεις γραφής και ανάγνωσης (1/20). Οι λόγοι που οδήγησαν σε **πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου** εστίασαν κατά κύριο λόγο στις *συχνές μετακινήσεις* (10/20), στον *κοινωνικό ρόλο της γυναίκας* (8/20), δηλαδή στο «*συνήθειο*» (3/20), τον *πρόωρο γάμο* (4/20), τη *φροντίδα του σπιτιού* (2/20) και την *εγκυμοσύνη* (1/20), αλλά και σε *ψυχολογικούς λόγους* (2/20) που αφορούσαν στο *άγχος της φοίτησης λόγω των ρατσιστικών συμπεριφορών*.

«Γιατί υπήρχε ρατσισμός. Κορόιδευαν, χτυπούσαν. Δε μ' έκανε κανείς παρέα. Αντέχεται αυτό από ένα μικρό παιδί;» (Κυριακή, Κύμينا)

Σχετικά με τη **σημασία της εκπαίδευσης για τη μητέρα**, η κατηγορία αυτή χωρίστηκε σε δύο υποκατηγορίες που αναφέρονταν στη σημασία της εκπαίδευσης για τη μητέρα, όταν αυτή ήταν παιδί και ως ενήλικη. Όσον αφορά την άποψη των μητέρων για το σχολείο, ως μαθήτριες, 16 από τις 20 μητέρες δήλωσαν ότι δεν επιθυμούσαν τη διακοπή της φοίτησής τους γιατί *τους άρεσε το σχολείο* (5/20), *επιθυμούσαν να λάβουν γνώσεις* (5/20) ή *να σπουδάσουν* (5/20).

«...δεν ήθελα να μείνω πίσω. Είχα όνειρα. Ήθελα να γίνω κάτι.» (Κατερίνα, Κύμينا)

Αναφορικά με τη σημασία που έχει η εκπαίδευση για τις μητέρες ως ενήλικες, αυτές αναφέρθηκαν στην *εύρεση εργασίας* (9/20), τη *βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου* (11/20), τη *διευκόλυνση σε διάφορους τομείς της καθημερινότητας* (13/20), την *ανατροπή του παραδοσιακού κοινωνικού ρόλου της γυναίκας Ρομ* (10/20), την *αποφυγή ψυχολογικών δυσκολιών/προβλημάτων* (7/20) και στην *ενεργότερη εμπλοκή στην εκπαίδευση των παιδιών τους* (3/20).

«...θα 'ταν αλλιώς αν ήξερα καλά να γράφω και να διαβάζω. Δε θα είχα ντροπή.» (Γεωργία, Κύμينا)

Για τη **φοίτηση των παιδιών στο σχολείο** οι περισσότερες μητέρες των αγοριών ανέφεραν την προσδοκία να ολοκληρώσουν τα παιδιά το Λύκειο (8/15) ή και το Πανεπιστήμιο (3/15) ενώ οι υπόλοιπες αναφέρθηκαν στην ολοκλήρωση του

Γυμνασίου (3/15) ή του Δημοτικού (1/15). Από τις μητέρες των κοριτσιών μόνο 3/13 αναφέρθηκαν στο Λύκειο και 2/13 στο Πανεπιστήμιο. Από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες δηλώνουν ευχαριστημένες με την ολοκλήρωση του Δημοτικού (5/13) ή του Γυμνασίου (3/13). Σχετικά με τη **γονική εμπλοκή**, οι περισσότερες μητέρες ανέφεραν ότι βοηθούν τα παιδιά για το σχολείο (14/20) είτε με την άμεση βοήθεια στα μαθήματα (11/20) είτε με την πίεση για μελέτη και παρακολούθηση των μαθημάτων (10/20), είτε με την επίσκεψη στο σχολείο (13/20). Ωστόσο, η έλλειψη γνώσεων (8/20), η έλλειψη χρόνου (3/20) και η δυσκολία στη μεταφορά (1/20) αναφέρθηκαν ως **εμπόδια για τη γονική εμπλοκή**.

Σε ό,τι αφορά την άποψη των μητέρων για τα Προγράμματα Γραμματισμού, αρχικά ερευνήθηκε **εάν έχουν συμμετάσχει στο παρελθόν** σε κάποιο τέτοιο πρόγραμμα. Οι περισσότερες μητέρες (12/20) δεν είχαν κάποια σχετική εμπειρία κι έτσι ερευνήθηκαν **οι λόγοι μη συμμετοχής** τους σε κάποιο πρόγραμμα γραμματισμού.

Ως λόγοι αναφέρθηκαν η **έλλειψη ενημέρωσης ή η μη υλοποίηση αντίστοιχου προγράμματος** (4/12), η **φροντίδα της οικογένειας** (5/12) και η **οικογενειακή κατάσταση** (3/12).

«Δεν έχει γίνει εδώ αυτό το πράμα. Αλλού ναι. Σε άλλα χωριά. Εδώ όχι.» (Μαρία, Κύμινα)

Στο σύνολο των μητέρων ερευνήθηκε **αν επιθυμούν να συμμετάσχουν** (για πρώτη φορά ή ξανά) σε κάποιο πρόγραμμα γραμματισμού και η απάντηση ήταν από όλες (20/20) θετική. Οι **μητέρες που δεν είχαν κάποια σχετική εμπειρία** δήλωσαν ότι θα ήθελαν να αποκτήσουν, και ως λόγους ανέφεραν την **απόκτηση γνώσεων** (8/12), την **εύρεση εργασίας** (2/12), τη **συνέχιση των σπουδών** (2/12), το **αίσθημα υπερηφάνειας** (2/12) και ότι θα αποτελούσε **ευχάριστη ενασχόληση** (2/12).

«Ε... γεμίζεις περισσότερο το μυαλό με τις γνώσεις. Δεν είναι όπως ήταν τότες. Ήταν πιο απλά τα πράγματα. Τώρα όσο πάνε εξελίσσονται τα βιβλία.» (Σοφία, Κύμινα)

Σε ό,τι αφορά τους **λόγους συμμετοχής των μητέρων που έχουν κάποια σχετική εμπειρία**, αυτοί ομαδοποιήθηκαν στις ακόλουθες κατηγορίες: **απόκτηση γνώσεων** (6/8), **ευχάριστη ενασχόληση** (1/8), **εύρεση εργασίας** (1/8).

«Ήθελα να μάθω γράμματα για να ξέρω πολύ καλά τα πράγματα.» (Ραφαέλα, Αγία Σοφία)

Όσον αφορά τον τρόπο ενημέρωσης για τη διεξαγωγή του προγράμματος γραμματισμού κάποιες μητέρες (4/8) ενημερώθηκαν από εκπαιδευτικούς ή κοινωνικούς λειτουργούς του προγράμματος, ενώ άλλες (4/8) από φίλες τους που είχαν ήδη λάβει γνώση.

Επίσης, σχετικά με τη διάρκεια του προγράμματος, το σύνολο των μητέρων (8/8) ανέφερε ότι η συμμετοχή τους σ' αυτό διήρκησε έως έξι μήνες και οι περισσότερες από αυτές (6/8) δήλωσαν τη δυσαρέσκειά τους για τη μικρή διάρκεια του προγράμματος.

«Ήθελα (να έχει μεγαλύτερη διάρκεια). Και μου έλειψαν τα γράμματα. Ήθελα να κάνουμε μάθημα. Μη να σταματούσα.» (Γεωργία, Αγία Σοφία)

«Πρέπει να έχει συνέχεια μαθήματα, για να μη τα ξεχνάμε. Άμα είχε συνέχεια θα έμαθα.» (Ταξιαρχούλα, Αγία Σοφία)

Σε ό,τι αφορά τα οφέλη που προέκυψαν από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, οι μητέρες ανέφεραν ότι αποτελούσε ευχάριστη ενασχόληση (6/8), ότι έμαθαν να γράφουν (7/8), να διαβάζουν (4/8), βελτίωσαν τον προφορικό τους λόγο (3/8) και εξοικειώθηκαν με τις αριθμητικές πράξεις (1/8).

«Περνούσα (καλά). Έφευγα λιγάκι... Έβγαινα από το σπίτι. Ήταν καλά.» (Μαρία, Αγία Σοφία)

Οι συμμετέχουσες ανέφεραν ως δυσκολίες που αντιμετώπισαν, κατά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα γραμματισμού, την αδυναμία φύλαξης των παιδιών (5/8), τις όποιες δυσκολίες μάθησης (3/8) και άλλες υποχρεώσεις (2/8).

«Απλώς με τα παιδιά μου είχα πρόβλημα... δεν ήταν κανένας να τα κοιτάξει.» (Ραφαέλα, Αγία Σοφία)

Στη συνέχεια, όλες οι μητέρες, είτε είχαν παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα γραμματισμού είτε όχι, κλήθηκαν να περιγράψουν με ποιο τρόπο θα προτιμούσαν να διεξαχθεί ένα τέτοιο πρόγραμμα. Σε ό,τι αφορά τον τόπο υλοποίησης των μαθημάτων, οι περισσότερες μητέρες προτιμούν να διεξάγονται εντός οικισμού (18/20) και σε κάποιο κοινό χώρο (11/20), ενώ αρκετές προτιμούν την πραγματοποίηση των μαθημάτων σε σπίτια (6/20).

«Στο χωριό. Για να μπορώ να πηγαίνω. Πιστεύω κάθε μητέρα θα ήθελε να είναι στο χωριό. Για να είναι κοντά στα παιδιά της.» (Ελένη, Κύμινα)

Οι μητέρες στην πλειονότητά τους προτιμούν οι **συμμετέχοντες** στα μαθήματα γραμματισμού να είναι *αποκλειστικά γυναίκες* (13/20), αρκετές *δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη προτίμηση* (5/20) ενώ λίγες μόνο προτιμούν *γυναίκες και άντρες μαζί* (2/20).

«Μόνο για γυναίκες. Ντρέπομαι κιόλας. Δεν μπορώ να πάω με άντρες με άλλους μαζί σχολείο.» (Ταξιαρχούλα, Αγία Σοφία)

Όσον αφορά το **φύλο του εκπαιδευτικού**, οι περισσότερες μητέρες προτιμούν να είναι γυναίκα (12/20), αρκετές δε δείχνουν κάποια ιδιαίτερη προτίμηση (6/20) και λίγες μόνο προτιμούν άντρα εκπαιδευτικό (2/20).

«Γυναίκα. Καλύτερα. Γιατί είναι γυναίκα αυτή, γυναίκα εγώ, θα συνεννοηθούμε πιο ωραία.» (Άννα, Αγία Σοφία)

Σχετικά με την **πολιτισμική ταυτότητα του εκπαιδευτικού**, οι περισσότερες μητέρες προτιμούν εκπαιδευτικό *μη-Ρομ* (9/20), άλλες *Ρομ* (5/20), ενώ αρκετές δε δείχνουν *προτίμηση* (6/20).

«Κάποια μπαλαμή θα ήταν πιο καλύτερα να 'ρθει εδώ. Γιατί δική μας δεν έχει καμιά να ξέρει καλά γράμματα να μας πει. Δεν τα ξέρουν.» (Μαρία, Αγία Σοφία)

Επίσης, ζητήθηκε από τις μητέρες να αναφέρουν και κάποια **διδασκτικά αντικείμενα** που θα τις ενδιέφερε να διδαχθούν. Οι περισσότερες μητέρες δήλωσαν ότι επιθυμούν απλά να διδαχθούν γραφή και ανάγνωση, ενώ κάποια διδασκτικά αντικείμενα που ανέφεραν είναι τα εξής: επαγγελματικές επιμορφώσεις (3/20), πληροφορική (1/20), ιστορία (1/20), ξένες γλώσσες (1/20), τέχνες (1/20).

Σε ότι αφορά την **επίδραση της μεταβλητής που αφορούσε τη διαμονή σε διαφορετικό οικισμό** στις απαντήσεις των μητέρων, φαίνεται πως η διαμονή σε διαφορετικό οικισμό επηρεάζει στατιστικά πολύ σημαντικά το επίπεδο γραμματισμού των μητέρων ($\chi^2=10.04$, $df=2$, $p=0.007$). Οι μητέρες που διαμένουν στα Κύμινα καθυστέρησαν τη διακοπή της σχολικής τους φοίτησης και ανέπτυξαν καλύτερο επίπεδο γραμματισμού σε σχέση με τις μητέρες που κατοικούν στην Αγία Σοφία. Επίσης, οι μητέρες των Κυμίνων φάνηκε να εμπλέκονται πιο ενεργά στην εκπαίδευση των παιδιών τους ($\chi^2=6.381$, $df=2$, $p=0.041$) συγκριτικά με τις μητέρες της Αγίας Σοφίας.

Όσον αφορά τις απαντήσεις των μητέρων σχετικά με το πρόγραμμα γραμματισμού, βρέθηκε στατιστικά πολύ σημαντική σχέση μεταξύ του οικισμού και της *συμμετοχής* σε πρόγραμμα γραμματισμού ($\chi^2=13.333$, $df=1$, $p=0.000$). Το αποτέλεσμα αυτό προέκυψε λόγω της μη συμμετοχής σε πρόγραμμα γραμματισμού

όλων των μητέρων των Κυμίνων. Οι προτιμήσεις των μητέρων σε σχέση με την *πολιτισμική ταυτότητα του εκπαιδευτικού* του προγράμματος επηρεάζονται σημαντικά από τον τόπο κατοικίας ($\chi^2=16.800$, $df=2$, $p=0.000$), καθώς όπως φαίνεται η πλειοψηφία των μητέρων της Αγίας Σοφίας προτιμούν μη-Ρομ εκπαιδευτικό, ενώ αρκετές μητέρες των Κυμίνων προτιμούν Ρομ.

4. Συμπεράσματα-Προτάσεις

Δεν είναι πολλές διεθνώς οι έρευνες που έχουν μελετήσει την εκπαιδευτική κατάσταση των γυναικών Ρομά, καθώς αυτές που αφορούν τους Ρομά συνήθως επικεντρώνονται στην εκπαίδευση των παιδιών. Στις έρευνες που αφορούν τις γυναίκες Ρομά (Alexandridis, T., 2009. Anan, et al., 2014. Andrei, Martinidis, & Tkadlecova, 2014. Surdu & Surdu, 2006), προκύπτει ότι αυτές έχουν κατά πολύ χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με τις γυναίκες της ευρύτερης κοινωνίας, ακόμα και σε σχέση με τους άντρες Ρομά.

Σε έρευνα που διεξήχθη πρόσφατα (Corsi et al., 2010) αναδεικνύεται το εξαιρετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γυναικών Ρομά και στην Ελλάδα. Τελευταία, τονίζεται η αναγκαιότητα της επιμόρφωσης των κοριτσιών και γυναικών Ρομά, ώστε να αποκτούν τουλάχιστον απολυτήριο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για να ωφεληθούν τις ίδιες και τα παιδιά τους (Corsi et al., 2010. Μητακίδου & Τρέσσου, 2007. Unicef, 2014). Ωστόσο, πέρα από τις διαπιστώσεις αυτές ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις απόψεις και τις προσδοκίες των ίδιων των γυναικών για την εκπαίδευση, τη δική τους και των παιδιών τους καθώς και για το ενδεχόμενο γραμματισμού τους, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ενίσχυση του μορφωτικού επιπέδου των μητέρων μπορεί να αποτελέσει σημαντικό παράγοντα όχι μόνο για τη βελτίωση των δικών τους συνθηκών ζωής αλλά και των παιδιών τους. Σε αυτό το κενό εστιάζει η συγκεκριμένη έρευνα, μελετώντας συγκριτικά τις απόψεις μητέρων δύο ρόμικων οικισμών με διαφορετικά χαρακτηριστικά, αναφορικά με τη σημασία της εκπαίδευσης και το ενδεχόμενο και τις προσδοκίες επιμόρφωσής τους.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γυναικών Ρομά διαπιστώθηκε και στην παρούσα έρευνα, αφού το 45% των μητέρων που συμμετείχαν σ' αυτή δεν έχουν καμία σχολική εμπειρία και το 40% έχουν φοιτήσει σε 3 ή 4 τάξεις του δημοτικού σχολείου. Το υψηλότερο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο καθώς και η οικιστική και

κοινωνική ένταξη των κατοίκων των Κυμίνων φαίνεται να επηρεάζει θετικά τη σχέση των γυναικών Ρομά με την εκπαίδευση, καθώς όπως προέκυψε στην πλειονότητά τους έχουν φοιτήσει, τουλάχιστον σε μερικές τάξεις του δημοτικού, ενώ οι περισσότερες μητέρες στην Αγία Σοφία δεν έχουν σχεδόν καμία σχολική εμπειρία. Η επίδραση του οικολογικού πλαισίου προέκυψε σημαντική για αρκετές από τις απόψεις των γυναικών Ρομά για την εκπαίδευσή τους αλλά και για την εκπαίδευση των παιδιών τους, υποστηρίζοντας ευρήματα άλλων ερευνών που δείχνουν ότι σε περιοχές απομονωμένες κοινωνικά και με χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο παρατηρείται η διατήρηση των παραδοσιακών τσιγγάνικων αξιών και ρόλων επιδρώντας άμεσα και στη σχέση τους με την εκπαίδευση (π.χ. Corsi et al., 2010. Συγγραφέας & Πετρογιάννης, 2008). Ως εκ τούτου, οι μητέρες των Κυμίνων φάνηκε να εμπλέκονται περισσότερο στη σχολική εμπειρία των παιδιών τους, συγκριτικά με τις μητέρες της Αγίας Σοφίας.

Σε ό,τι αφορά τη σημασία που προσδίδουν οι μητέρες Ρομά που συμμετείχαν έρευνα για την εκπαίδευση, προέκυψε ότι στην πλειονότητά τους αποδίδουν μεγάλη βαρύτητα στην επίσημη εκπαίδευση ως παράγοντα που διευκολύνει την καθημερινότητά τους, ενισχύει το αίσθημα αυτοεκτίμησης και τις καθιστά πιο αποτελεσματικές στο γονικό τους ρόλο. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με άλλες έρευνες που υποστηρίζουν ότι η σχολική εμπειρία αποτελεί απειλή της κουλτούρας και του τρόπου ζωής τους, αφού είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις αξίες της κυρίαρχης κουλτούρας και όχι με τις δικές τους και ότι δεν προσφέρει κάτι ουσιαστικό για τη ζωή τους αφού δεν συνδέεται με τη επαγγελματική αποκατάσταση (Cracsner & Botejaru, 2013. Λιδάκη, 1997. Νόβα-Καλτσούνη, 2004). Ως αποτέλεσμα η σχολική διαρροή είναι κάτι φυσιολογικό και αποδεκτό από το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας. Αντίθετα, στην παρούσα έρευνα οι μητέρες Ρομά φαίνεται να έχουν υψηλές προσδοκίες για την σχολική πορεία των παιδιών τους, αν και παραδοσιακά οι προσδοκίες αυτές είναι αρκετά υψηλότερες για τα αγόρια. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν οι Συγγραφέας και Πετρογιάννης (2008), αναδεικνύοντας το γεγονός ότι οι νεότερες γενιές Ρομά φαίνεται να συνειδητοποιούν πόσο αναγκαία είναι η εκπαίδευση για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και για την κοινωνική κινητικότητα.

Όλες οι μητέρες Ρομά που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι θα επιθυμούσαν να παρακολουθήσουν προγράμματα επιμόρφωσης εστιάζοντας κυρίως

στη σημασία του να αποκτήσουν περισσότερες γνώσεις και δεξιότητες αλλά και στη βελτίωση της καθημερινότητάς τους είτε βρίσκοντας εργασία, είτε απλά κάνοντας κάτι ευχάριστο για τις ίδιες. Σε έρευνα των Μητακίδου και Τρέσσου (2007: 24) γυναίκες Ρομά δήλωσαν ότι μέσα από τα προγράμματα επιμόρφωσης θα ήθελαν να αποκτήσουν γνώσεις, προκειμένου να ανταπεξέρχονται αποτελεσματικότερα σε διάφορους τομείς της καθημερινότητάς τους. Για το λόγο αυτό σε σχέση με τα αντικείμενα επιμόρφωσης η πλειονότητα των γυναικών Ρομά φαίνεται να εστιάζει στη γραφή και ανάγνωση ενώ δε λείπει το ενδιαφέρον και για επιμόρφωση που αφορά επαγγελματικές δεξιότητες, τέχνες και άλλα αντικείμενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι περισσότερες συμμετέχουσες από την Αγία Σοφία, οι οποίες είχαν παρακολουθήσει πρόγραμμα γραμματισμού στο παρελθόν, δήλωσαν σε ερώτηση που αφορούσε τα οφέλη αυτού του προγράμματος μεταξύ άλλων ότι ήταν για αυτές μια ευχάριστη απασχόληση. Τους δίνεται επίσης, όπως αναφέρουν, η ευκαιρία συζήτησης για θέματα που τις απασχολούν και δεν επιθυμούν να τα μοιραστούν με άτομα του στενού τους κύκλου. Λαμβάνοντας υπόψη τις διακρίσεις, τα βάρη και τις πιέσεις που βιώνουν οι γυναίκες Ρομά ακόμη και εντός της τσιγγάνικης κοινωνίας (Νόβα-Καλτσούνη, 2004. Ντούσας, 1997), η δυνατότητα να νιώσουν ότι «αξίζουν» να κάνουν πράγματα για τον εαυτό τους μέσα από τα προγράμματα επιμόρφωσης αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ψυχική υγεία και λειτουργικότητά τους.

Ειδικά για τις μητέρες της Αγίας Σοφίας, που κατοικούν σε έναν αμιγώς τσιγγάνικο οικισμό, η συμμετοχή σε τέτοιου είδους προγράμματα αποτελεί σπάνια ευκαιρία συναναστροφής και δημιουργικής επαφής με άτομα μη-Ρομά. Ίσως για αυτόν το λόγο δήλωσαν ότι επιθυμούν οι εκπαιδευτές να είναι Μπαλαμοί και όχι Ρομά, σε αντίθεση με τις μητέρες από τα Κύμινα οι οποίες δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία με αντίστοιχα προγράμματα. Η επιλογή αυτή των γυναικών, των Κυμίνων, ίσως σε μια «πρώτη ανάγνωση» να έρχεται σε αντίθεση με το πιο προοδευτικό προφίλ που φάνηκε να έχουν εξαιτίας του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου και της συναναστροφής με την πλειονοτική ομάδα. Δηλαδή, θα περίμενε κανείς να επιθυμούν τη συναναστροφή με άτομα-εκπαιδευτές εκτός οικισμού. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά αν λάβουμε υπόψη ότι στην πλειονότητά τους οι συμμετέχουσες φάνηκε να προτιμούν γυναίκες εκπαιδευτριες, η επιλογή αυτή να είναι Ρομά ίσως και να είναι ένδειξη μιας εξαιρετικά προοδευτικής άποψης σε σχέση με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας στη ρόμικη κοινωνία από την πλευρά των μητέρων των Κυμίνων.

Ακόμη, η έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης αλλά και επαφής με την ευρύτερη κοινωνία, μπορεί να δημιουργεί την πεποίθηση στις μητέρες της Αγίας Σοφίας ότι οι Ρομά δεν είναι ικανοί να κατακτήσουν υψηλά επίπεδα εκπαίδευσης και πόσο μάλλον να γίνουν εκπαιδευτικοί. Από την άλλη, οι μητέρες των Κυμίνων πιθανά έχουν δει Ρομά να πετυχαίνουν ακαδημαϊκά, καθώς ορισμένα παιδιά φοιτούν ή και ολοκληρώνουν την δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αυτή η διαφορά απόψεων φαίνεται και παρακάτω στα λόγια των μητέρων:

«Καλύτερα δικιά μας. Θα μας έδειχνε το παράδειγμα, ότι και οι δικοί μας μπορούν να προκόψουν. Ναι, μ' άρεσε αυτή η ιδέα!» (Κυριακή, Κύμινα)

«Μπαλαμή. Εσείς τα ξέρετε καλύτερα τα γράμματα.» (Ραφαέλα, Αγία Σοφία)

Ως προς αυτό, μια πρόταση θα μπορούσε να είναι η συνύπαρξη Ρομά και μη Ρομά εκπαιδευτών σε επιμορφωτικά προγράμματα για Ρομά καθώς η φιγούρα ενός μορφωμένου Ρομά θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παράδειγμα και ελπίδα ότι μπορούν και οι υπόλοιποι να τα καταφέρουν ενεργοποιώντας τα εσωτερικά κίνητρα για μάθηση.

Οι γυναίκες της Αγίας Σοφίας αναφέρθηκαν και σε δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην παρακολούθηση προγράμματος επιμόρφωσης, κυρίως όσον αφορά τη φύλαξη των παιδιών τους, καθώς η ανατροφή τους είναι σχεδόν αποκλειστικά δική τους υπόθεση (Νόβα-Καλτσούνη, 2004). Ως αρνητικό του προγράμματος γραμματισμού όλες οι μητέρες ανέφεραν, επίσης, τη διάρκεια του, η οποία ήταν μικρότερη από 6 μήνες. Οι μητέρες τόνισαν ότι θα αποκτούσαν περισσότερες γνώσεις αν συνεχιζόταν για μεγαλύτερο διάστημα ή τουλάχιστον δε θα ξεχνούσαν αυτά που έμαθαν. Η διάρκεια είναι κρίσιμη όταν ένα πρόγραμμα απευθύνεται σε γυναίκες που έχουν ελάχιστες ή καθόλου γνώσεις γραφής και ο τόπος διαμονής τους δεν προσφέρει κανένα ερέθισμα ενίσχυσης του γραμματισμού τους. Για τις περισσότερες από αυτές ήταν η πρώτη και ίσως μοναδική ευκαιρία να αποκτήσουν βασικές δεξιότητες γραφής και ανάγνωσης. Η μικρή διάρκεια του προγράμματος ίσως είναι και ένας λόγος, για τον οποίο η συμμετοχή των μητέρων δεν επηρέασε τις απαντήσεις τους, όσον αφορά το επίπεδο γραμματισμού ή την εμπλοκή στην εκπαίδευση των παιδιών τους. Οι Μητακίδου και Τρέσσου (2007) αναφέρουν ότι κοινή ανησυχία των γυναικών Ρομά που έχουν παρακολουθήσει προγράμματα γραμματισμού είναι η ασυνέχεια και η μικρή διάρκειά τους (ό.π.: 73-74). Μητέρα που συμμετείχε στην παρούσα έρευνα αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Πρέπει να έχει συνέχεια μαθήματα για να μη τα ξεχνάμε. Άμα είχε συνέχεια, θα έμαθα.» (Ταξιαρχούλα, Αγία Σοφία)

Όλες οι μητέρες επιθυμούν να συμμετάσχουν σε πρόγραμμα γραμματισμού στο μέλλον, δηλώνοντας ότι προτιμούν τα μαθήματα αυτά να υλοποιηθούν σε κάποιον κοινό χώρο εντός οικισμού, ώστε να είναι εύκολη η μετακίνησή τους. Ωστόσο, δεν ήταν λίγες οι μητέρες που ανέφεραν ότι θα επιθυμούσαν τα μαθήματα να πραγματοποιούνται σε σπίτια, για να διευκολύνονται όσον αφορά τη φύλαξη των παιδιών. Σε σχέση με αυτό, μια πρόταση αποτελεί η οργάνωση ενός προγράμματος επιμόρφωσης γυναικών Ρομά να προβλέπει παράλληλο πρόγραμμα δημιουργικής απασχόλησης παιδιών ώστε να δίνεται η δυνατότητα σε περισσότερες γυναίκες να το παρακολουθούν δίχως να αντιμετωπίζουν περιορισμούς αναφορικά με το γονικό τους ρόλο. Η επιλογή του χώρου να είναι εντός οικισμού φαίνεται ότι αποτελεί σημαντικό παράγοντα επιτυχίας ενός προγράμματος καθώς δεν απαιτεί μετακινήσεις, δεν προκαλεί επιφυλάξεις, αλλά και κάνει γνωστή την ύπαρξη και λειτουργία του προγράμματος με μεγαλύτερες πιθανότητες να προσελκύσει περισσότερες συμμετέχουσες. Όπως ανέφεραν και οι ίδιες οι γυναίκες Ρομά, σε μεγάλο ποσοστό πληροφορήθηκαν την ύπαρξη του προγράμματος από άλλες που συμμετείχαν. Από την άλλη πλευρά, θεωρείται αναγκαίο τέτοια προγράμματα που αφορούν τον γραμματισμό αλλά και την κοινωνική ενίσχυση των γυναικών Ρομά να περιλαμβάνουν και δράσεις εκτός οικισμού. Συγκεκριμένα, προτείνονται οργανωμένες μετακινήσεις των συμμετεχουσών του προγράμματος μαζί με τις εκπαιδευτικούς στα κοντινά αστικά κέντρα, προκειμένου να εξοικειωθούν με τα μέσα μαζικής μεταφοράς αλλά και να αποκτήσουν ανεξαρτησία κινήσεων, όσο είναι δυνατόν.

Επίσης, οι μητέρες φάνηκε να προτιμούν το πρόγραμμα γραμματισμού να απευθύνεται αποκλειστικά σε γυναίκες, ώστε να τους επιτραπεί να συμμετέχουν και να μπορούν να εκφράζονται πιο ελεύθερα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι διατηρείται ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας, σύμφωνα με τον οποίο δεν είναι επιτρεπτό να συναναστρέφονται με άντρες πέρα από τον συγγενικό κύκλο. Με αυτόν τον ρόλο συμφωνεί και η προτίμησή τους σε σχέση με το φύλο του εκπαιδευτικού, αφού οι περισσότερες προτιμούν γυναίκα εκπαιδευτικό.

«Εγώ δε θα 'χα πρόβλημα. Αλλά πιστεύω ότι θα 'χω πρόβλημα με τον άντρα μου, οπότε εκατό τοις εκατό θα 'θελα να 'τανε γυναίκα.» (Ελένη, Κύμινα)

Η παρούσα έρευνα προσφέρει κάποια σημαντικά στοιχεία αναφορικά με την ανάδειξη της ανάγκης των μητέρων Ρομά για γραμματισμό. Οι μητέρες έδωσαν αρκετές πληροφορίες, για τον τρόπο με τον οποίο προτιμούν να υλοποιηθεί ένα πρόγραμμα γραμματισμού και τα χαρακτηριστικά που επιθυμούν να έχει. Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν κατάλληλα από τους αρμόδιους φορείς, προκειμένου να οργανώνονται τα προγράμματα γραμματισμού σύμφωνα με ανάγκες των γυναικών Ρομά. Βέβαια, τα επιμέρους χαρακτηριστικά ενός προγράμματος θα πρέπει να διαμορφώνονται βάσει των αναγκών του εκάστοτε πληθυσμού, στον οποίο απευθύνονται, με την προϋπόθεση βέβαια ότι θα διερευνηθούν.

Ως περιορισμούς της έρευνας θεωρούμε τον μικρό αριθμό του δείγματος και την υλοποίηση της σε ένα μόνο δήμο της χώρας. Έτσι, προτείνεται η περαιτέρω διερεύνηση των απόψεων των μητέρων Ρομά σχετικά με το ενδεχόμενο γραμματισμό τους σε περισσότερους δήμους της χώρας, προσφέροντας μια συνολικότερη εικόνα επί του θέματος. Επίσης, προτείνεται η πειραματική εφαρμογή ενός προγράμματος γραμματισμού και η διερεύνηση στην πράξη των εκπαιδευτικών αναγκών των μητέρων, προκειμένου να οργανωθεί το κατάλληλο διδακτικό υλικό, αλλά και των δυσκολιών συμμετοχής, προκειμένου να περιοριστούν στο μέλλον.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Alexandridis, T., 2009. Overview of field research findings regarding the educational and health situation of Roma in Greece. *Social Cohesion and Development*, 4, (2), pp.173-188.

http://www.epeksa.gr/assets/variousFiles/file_2.%20Alexandridis.pdf

Anan, K., Morrica, V., Nayak, R., Harrold, P., Murthi, M., Radwan, I., Repnik, M., Mathernova, K., Huybens, E., 2014. *Gender dimensions of Roma inclusion: Perspectives from four Roma communities in Bulgaria*. The World Bank Group.

http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/Bulgaria/Roma_Gender-ENG.pdf

- Andrei, R., Martinidis, G., Tkadlecova, T., 2014. Challenges faced by Roma women in Europe on education, employment, health and housing – focus on Czech Republic, Romania and Greece. *Balkan Social Science Education*, 4, pp.323-351.
- Cohen, L. & Manion, L., 2000. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Μεταίχμιο: Αθήνα.
- Corsi, M., Crepaldi, C., Lodovici, M. S., Boccagni, P., Vasilescu, C., 2010. *Ethnic minority and Roma women in Europe: A case for gender equality?* European Union: Belgium.
- Cracsner, C. & Botejaru, E., 2013. Some of the psycho-sociological implications of failure and school dropout in a community of Rome ethnicity. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 78, pp.431-435.
- Fordham, S. & Ogbu, U. J., 1986. Black students' school success: Coping with the "Burden of 'Acting White'". *The Urban Review*, 18, pp.3-13.
- Georgas, J., Van De Vijver, F. & Berry, J., 2004. The Ecocultural Framework, Ecosocial Indices, and Psychological Variables in Cross-Cultural Research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 74.
- Illisei, I. (2013). Education of Roma women between feminism and multiculturalism case study: Roma women in Romania. *Journal of Social Science Education*, 12 (1), pp.67-74.
- Mayring, P., 2014. *Qualitative content analysis. Theoretical foundation, basic procedures and software solution*. Austria: Klagenfurt.
- Roma Alert, 2012. *Actions promoting health access and protection of Roma population. Μελέτη: Ανάλυση υφιστάμενης κατάστασης. Πακέτο εργασίας 3, δράση 3.1, παραδοτέο 3.1.1*. European Territorial Cooperation Programme. Greece-Bulgaria 2007-2013. Οικοκοινωνία: Θεσσαλονίκη.
- <http://www.synigoros.gr/resources/rom-alert-meleth--2.pdf>
- Rosenthal, M. & Roer-Stier, D., 2001. Cultural differences in mothers' developmental goals and ethnotheories. *International Journal of Psychology*, 36, pp.20-31.
- Surdu, L. & Surdu, M., 2006. *Broadening the Agenda: The status of Romani women in Romania*. Open Society Institute: New York.

https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/broadening_agenda.pdf

Unicef, 2014. *Realizing the rights of roma children and women in Bosnia and Herzegovina, the former Yugoslav Republic of Macedonia and Serbia*. Geneva: Unicef.

http://www.unicef.org/serbia/Realizing_the_rights_of_Roma_Children_and_women.pdf

Ελληνόγλωσση

Βαξεβάνογλου, Α., 2001. *Έλληνες τσιγγάνοι. Περιθωριακοί και οικογενειάρχες*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια: Αθήνα.

Βασιλειάδου, Μ., Παυλή-Κορρέ, Μ., 2011. *Η Εκπαίδευση των τσιγγάνων στην Ελλάδα. "Kon Zanel but, but crdel" ama em "kon crdel but, but Zanel", "Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει" αλλά επίσης "όποιος τραβάει πολλά, πολλά ξέρει"*. Ι.ΝΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ.: Αθήνα.

<http://www.gsae.edu.gr/attachments/article/765/%CE%97%20%CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CE%A4%CF%83%CE%B9%CE%B3%CE%B3%CE%AC%CE%BD%CF%89%CE%BD%20%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%20%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1.pdf>

Έξαρχος, Γ., 1998. Κοινωνικός αποκλεισμός των τσιγγάνων. Στο: Κασιμάτη, Κ. (επιμέλεια) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*. Gutenberg: Αθήνα.

Έξαρχος, Γ., 2007. *Αυτοί είναι οι τσιγγάνοι. Ιστορία-γλώσσα-λαογραφία-πολιτισμός*. Εκδόσεις Νεφέλη: Αθήνα.

Ιωσηφίδης, Θ., 2008. *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα.

Λευθεριώτου, Π., Μαντζαβίνου, Φ., Πατπαγιάννης, Δ., Παυλή-Κορρέ, Μ., & Χαλκιά, Δ. (2011) (Επιμ.). *Όποιος ξέρει πολλά, πολλά τραβάει*. Αθήνα: Ι.ΝΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ.

Μάρκου, Γ., 2008. Η προσπάθεια ανάπτυξης μιας εθνικής πολιτικής για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των τσιγγάνων. Στο: Τρουμπέτα, Σ. (επιμ.). *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Συμβιώσεις, αναιρέσεις, απουσίες*. Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα.

Μητακίδου, Σ. & Τρέσσου, Ε., 2007. «Να σου πω εγώ πώς θα μάθουν γράμματα». *Τσιγγάνες μιλούν για την εκπαίδευση των παιδιών τους*. Εκδόσεις Καλειδοσκόπιο: Αθήνα.

- Νόβα-Καλτσούνη, Χ., 2006. *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS 13*. Gutenberg: Αθήνα.
- Νόβα-Καλτσούνη, Χ., 2004. *Η τσιγγάνικη οικογένεια στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ντούσας, Δ., 1997. *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις. Στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*. Gutenberg: Αθήνα.
- Παρθένης, Χ. & Τσέλιου, Ε. (2013). Πρόγραμμα «Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά 2010-2013» Διαπολιτισμικές και Κοινωνικές Πολιτικές – Παρουσίαση συγκεντρωτικών αποτελεσμάτων. Στο Γ. Φλουρής, Λ. Γιώτη, Χ. Παρθένης, Ε. Μηλίγκου (Επιμ.), *Δια Βίου Εκπαίδευση και Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών υπό το πρίσμα της Διαπολιτισμικής Οπτικής: Το Πρόγραμμα «Εκπαίδευση των Παιδιών Ρομά» ως αφετηρία νέων θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων* (σσ. 602-622). Αθήνα: ΚΕΔΑ.
- Πανταζής Β. & Μαυρουλή Δ., 2011. Τα παιδιά των Ρομά στο δημοτικό σχολείο. Πολιτισμικός εμπλουτισμός ή ανασταλτικός παράγων; Οι αντιλήψεις γονέων μαθητών δημοτικών σχολείων νομού Ηλείας. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, τόμος ΙΕ, τεύχος 60*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Βόλος.
<http://www.uth.gr/tovima/60/6.pdf>
- Συγγραφέας, & Πετρογιάννης, Κ., 2008.
- Χατζηνικολάου, Α. & Χατζηπαύλου, Γ., 2014. *Γραμματισμοί γυναικών Ρομά «αναλφάβητων» μητέρων μαθητών/τριών στο Δενδροπόταμο Θεσσαλονίκης*. Στο: Γρίβα, Ε., Κουτσογιάννης, Δ., Ντίνας, Κ., Στάμου, Α., Χατζηπαναγιωτίδη, Α. & Χατζησαββίδης, Σ. (επιμ.). 2014. *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Ο Κριτικός Γραμματισμός στη σχολική πράξη»*. Δράμα: 1-3 Νοεμβρίου 2013.
http://www.nured.uowm.gr/drama/Eisegeseis_files/%CE%A7%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CC%81%CE%BF%CF%85%20%26%20%CE%A7%CE%B1%CF%84%CE%B6%CE%B7%CF%80%CE%B1%CF%85%CC%81%CE%BB%CE%BF%CF%85.pdf